

VITA

ZIMONYI ISTVÁN

HAMZÁTÓL A MAGYAR KULTÚRA KÁROS BEFOLYÁSOLÁSÁIG

Válasz Ormos István recenziójára

A *Hadtörténelmi Közlemények* 2005. évi 3. számában Ormos István hosszú és kimerítő kritikát írt négy olyan munkáról, amelynek szerzője vagy kiadója voltam.¹ Ezek 1997, 2000, 2001 és 2005-ben láttak napvilágot. Ormos hivatkozási alapja az volt, hogy a 2005-ben megjelent monográfiám² ezekre a korábbi művekre épült.³ Miután 2006 februárjában alkalmam nyílt Ormosnak nyilvánosság előtt szóban válaszolni, sokáig nem tartottam fontosnak ezt írásban is rögzíteni. Annál is inkább, mert megjelent Makk Ferenc ismertetése,⁴ majd munkám német nyelvű változatáról is több pozitív recenzió.⁵ Azonban Ormos e folyóirat 2009. évfolyamában újabb megjegyzéseket fűzött saját négy évvel korábban írt recenziójához.⁶ Mivel Ormos 2009-es megjegyzései történeti szempontból érdektelenek, a továbbiakban korábbi írására reagálok.

Elsőként a Kmoskó-hagyaték kiadásával kapcsolatos megjegyzések érdemelnek figyelmet. Kmoskó Mihály az első világháborút lezáró tragikus trianoni békeszerződést követő elkeseredés hatására fordult a korai magyar történet szír és muszlim forrásai felé. E törekvéseiben Hóman Bálint is támogatta. Kmoskó katolikus pap volt, aki a szír keresztény irodalom kutatása terén szerzett nemzetközi hírnevet. A steppetörténeti vonatkozású szír anyag feldolgozása mellett kezdett hozzá az arab földrajzi és történeti irodalom feldolgozásához. Kmoskó alapképzettségét tekintve tehát nem volt arabista, ugyanakkor megfelelő tudományos alapokkal rendelkezett egy ilyen jellegű munka elvégzéséhez. Így készült el az a bő kommentárral ellátott forrásgyűjtemény, amelyben az eurázsiai steppe népeire vonatkozó szír és muszlim szerzők műveinek magyar fordítása található.

¹ *Ormos István*: A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei: *Hadtörténelmi Közlemények*, 118 (2005). (A továbbiakban: *Ormos* 2005.) 734–781. o.

² *Zimonyi István*: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár XXII.) Budapest, 2005.

³ *Kmoskó Mihály*: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1., I/2. (Szerk. *Zimonyi István*.) (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10., 13.) Budapest, 1997., 2000. 2007-ben megjelent az I/3. kötet is (a továbbiakban *Kmoskó I/3.*), amellyel a földrajzi irodalom kiadása lezárult. *Göckenjan, Hansgerd – Zimonyi, István*: Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ğayhānī-Tradition. (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-Ğalam, al-Bakrī und al-Marwazī). (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica Band 54.) Wiesbaden, 2001.

⁴ *Makk Ferenc*: „Sátorlakó nép”. (Monográfia az etelközi magyarokról.) *Acta Historica*, 125 (2007). 21–42. o.

⁵ *Emine Yılmaz*: István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme, Das ungarische Kapitel der Ğaihānī-Tradition. Studien zur Geschichte Ungars. Bd. 9. (Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2006., 348 s.) *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz 2007. 224–228. o.; *Immo Eberl*: István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ğaihānī-Tradition. (Herne: Gabriele Schäfer Verlag, 2006.) *Zeitschrift für Sieben-bürgische Landeskunde*, 31 (2008). 165–166. o.; *Victor Spinei*: István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ğaihānī-Tradition. *Südost-Forschungen*, 67 (2008). 419–424. o.; *Florin Curta*: István Zimonyi: Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ğaihānī-Tradition. (Herne: Gabriele Schäfer Verlag, 2006.) *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 16 (2008–2009). 285–287. o.

⁶ *Ormos István*: Kiegészítések „A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma. Kmoskó Mihály, Hansgerd Göckenjan és Zimonyi István művei” című írásomhoz: *Hadtörténelmi Közlemények*, 122 (2009). 1129–1158. o.

Kmoskó 1931-ben meghalt, és a kézirat publikálására a következő másfél évtized viharos és válságos korszakában nem került sor. A jórészt elkészült munka a középkori eurázsiai steppe története szempontjából a korabeli európai tudományosság élvonalába tartozott. A kéziratot hagyaték továbbbi sorsát meghatározta, hogy Kmoskó Mihály katolikus papként jobboldali nézeteket vallott, és antiszemita beállítottsága tagadhatatlan. Tudománypolitikai okokból ezért 1945 és 1990 között szó sem lehetett a hagyaték publikálásáról. Mindenesetre a hagyaték áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy Kmoskó politikai nézetei a muszlim és a szír írókat feldolgozó kézírataiban nem tükröződnek. Természetesen az iszlám világgal kapcsolatos európai előítéletektől Kmoskó sem volt mentes. Kmoskó kéziratban maradt munkáit Czeglédy Károly feldolgozta, és 1954-ben az *Acta Orientalia*-ban angol nyelven egy hosszú ismertetést publikált róluk, és tanulmányaiban gyakran hivatkozik a kézíratra.⁷ Kmoskónak ez az 1920-as években elkészült munkája azért is különösen értékes, mert olyan szemléletet tükröz, amely a korai magyar történet kutatásában máig korszerű, azaz hogy a magyarság korai történetét (V–X. század) tágabb keretben érdemes kutatni, mert csakis Kelet-Európa történetének ismeretében lehet újabb eredményekre jutni, ehhez pedig a muszlim és szír források tanulmányozása elengedhetetlen.

Czeglédy a Kádár-korszak tudománypolitikai lehetőségeit és korlátait ismerve nem rendezte sajtó alá a Kmoskó-hagyatékot. Ugyanakkor egy 1977-ben megjelent cikkében jelezte, hogy a következő évben elkezdődik a korai magyarokra vonatkozó források kiadása,⁸ amelyet feltehetően a Kmoskó kéziratokat felhasználva szándékozott elkészíteni. Czeglédy Károly 1996-ban hunyt el, és sajnálatos módon egyetlen kötet sem látott napvilágot. A 90-es évek közepén érdeklődtem az arabista kollégáknál, hogy ki folytatja azt a kutatási irányt, amelyet Czeglédy Károly képviselt. Erre azt a választ kaptam, hogy ezzel a részterülettel senki nem kíván foglalkozni. Azután kezdtem hozzá a Kmoskó-hagyaték feldolgozásához.

Azzal a kérdéssel szembesültem a szerkesztés során, hogy milyen átalakításra van szükség. Kritikusom szerint csak kétféle alapállás fogadható el: facsimile vagy teljes átdolgozás, minden más megoldás kudarcra van ítélve. A hasonmás kiadás felvetése jogosnak minősülne, amennyiben Kmoskó munkája az 1920-as években már nyomtatásban napvilágot látott volna. Azonban Kmoskó kézzel írt művének facsimiléjét megjelentetni csak olyanban merülhet fel, aki vagy nem látta a kéziratot, vagy pedig úgy véli, hogy Kmoskó munkája önmagában történeti forrásként értelmezhető. Mindezeket mérlegelve tehát a hasonmás kiadás lehetőségét elvettem. Nyilvánvalóan az ideális megoldást a teljes átdolgozás jelentette volna. Ám egy ilyen vállalkozás több évtizedet vett volna igénybe, így is mintegy hét évbe került a német nyelvű Kmoskó-hagyaték teljes körű átdolgozása és a kommentárok kiegészítése. A sajtó alá rendezés kapcsán tehát azt vállaltam, hogy az átírást egységesítem, illetve a földrajzi irodalomban előforduló neveket a szövegkiadásokban ellenőrizzem. Emellett olyan stiláris javításokat végeztem, mint a szórendi problémák kiküszöbölése, a nem világos vagy a nyelvhasználatból kiszorult elemek maiakkal való felcserélése. A kommentárok vonatkozásaiban pedig arra tettem kísérletet, hogy a legfontosabb kézikönyvekre utaljak. Aki kézbe veszi Kmoskó könyvét, tisztában van vele, hogy itt egy 1920-as években készült munkáról van szó, amely akkor lépést tartott kora kiemelkedő kutatói műveivel (Marquart, Barthold). Kmoskó munkájában vannak hiányosságok és jogosan kritizálható elemek, azonban az a megállapítás, hogy ezek miatt a hagyaték kiadása Kmoskó Mihály tudós hírnevét tépázza meg, nyilván komolytalan és tudatos ferdítés.

Ormos István Hansgerd Göckenjannal közösen írt munkánkról is negatívan nyilatkozik, ugyanis szerinte minden adatát ellenőrizni kell, tele van pontatlansággal és hibával, ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a munka jobb, mint az általam egyedül írott 2005-ben megjelent önálló mű. Sajnálatos módon a 2005. év végén, mielőtt Ormos recenzója megjelent, elhunyt Hansgerd Göckenjan, és így ő már nem tud e vádakra válaszolni. Ugyanakkor közös könyvünkről számos ismertetés jelent már meg külföldön az orientalisztika és a steppe-történet mérvadó szakfolyóirataiban, amelyek

⁷ Czeglédy, Károly: Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4 (1954). 19–91. o.

⁸ Czeglédy Károly: A magyar őstörténelem írott forrásainak készülő új kiadása. In: Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest, 1977. 323–325. o.

tartalmaznak ugyan kritikai megjegyzéseket, de többségében munkánk úttörő jelentőségét hangsúlyozzák.⁹ Úgy vélem e kritikák felmentenek a további magyarázatok alól.

Ormos István kritikájának igazi célkeresztjében a 2005-ben megjelent munkám áll, amelyet 2003 végén zártam le. 2005 februárjában a kéziratomat Ormos megkapta bírálatra, április elején visszaadta arra hivatkozva, hogy a témában nincs kompetenciája. Ormos István tudtommal soha nem foglalkozott a korai magyar történet muszlim forrásaival, ebből a témából nincs önálló tudományos produktuma. Úgy vélem köszönettel tartozom a sajtóhibák, elírások, az átírásban előforduló következetlenségek összegyűjtéséért és a fordításokban előforduló elsősorban stílári javításokért. Ezért különösen hálás lettem volna, ha a megjelentetése előtt már rendelkezésre állnak, mindenesetre a német kiadásban ezek jó részét már figyelembe vettem, és második magyar kiadásnál is így járok majd el.¹⁰ Ezek a javítások azonban – szemben a recenzens állításával – nem érintik a történeti elemzést, mivel elsősorban technikai jellegűek, amelyek nem befolyásolják a munka új tudományos eredményeit.

Ormos egyik alapvető kifogása, hogy a könyv hátán, a kötetet ismertető szövegben a Dzsjaháni-hagyomány szövegeinek kritikai kiadásáról van szó. A monográfiában ez sehol nem fordul elő, a Dzsjaháni-hagyomány magyar fejezetének vizsgálatára vállalkoztam, amely nem nélkülözheti ugyan a források szövegfilológiai áttekintését, de új eredményekre történelmi elemzéssel jutottam. Munkám során a Dzsjaháni-hagyományt fenntartó források mérvadó kiadásait használtam, és megvizsgáltam azoknak az arab, perzsa és török szerzőknek a kéziratait is, amelyek a történeti elemzés szempontjából meghatározó jelentőséggel bírtak, és ezek másolatát csatoltam a munkához. Ezek alapján tettem kísérletet a szövegrekonstrukcióra. Az egész munka megkérdőjelezése a hátszöveg téves fogalmazására hivatkozva, jól mutatja a recenzens beállítottságát.

Ormos István másik alapvető kifogása, hogy a Dzsjaháni-hagyományt megőrző egyik legfontosabb szerző, Ibn Ruszta munkájának egyetlen kéziratát ismerem, holott Brockelmann már 1922-ben említi, hogy van egy cambridge-i kézirat is,¹¹ amely olyan adatokat is tartalmazhat, amelyek érveléseimet semmissé teszik. A kérdésről többen is írtak. A kiváló orosz arabista Kračkovskij az arab földrajzi irodalmat feldolgozó monográfiájában leszögezi, hogy nem tud arról a kéziratról, amelyre Brockelmann hivatkozik.¹² Lewicki, aki munkatársaival Ibn Ruszta munkájának Kelet-Európára vonatkozó részét 1977-ben adta ki ezt írta: „C. Brockelmann említi ugyan még ennek a műnek más kéziratát is Cambridge-ben, mindazonáltal nem találtuk eddig ennek a közlésnek a megerősítését.”¹³ Czeglédy Károly élete során többször is visszatért a témára, de ezt a kéziratot soha nem használta fel a tanulmányaiban. Mint látni fogjuk, nem véletlenül.

A kézitról először a cambridge-i könyvtár illetékesétől kértem információt, aki megerősítette a kézirat létezését, valamint megállapította, hogy az alapvetően megegyezik a londoni kézirrattal, különbség a dedikációban van, illetve hogy az első három és az utolsó két szó hiányzik az elején és a végén. A magyar fejezet a 117r–118r oldalakon található meg. Megrendeltem a kelet-európára vonatkozó részek másolatát. A magyar fejezetet alapos vizsgálat tárgyává tettem, és összevettem a londoni kézirrattal. Ezt 2006. február 20-án az MTA székházban be is mutattam. A cambridge-i kéziratban pontosan ugyanott vannak az elválasztásra szolgáló jelek, mint a londoniban. M. de Goeje szövegjavításait felhasználva megállapíthatjuk, hogy ugyanazok a téves alakok találhatók mindkét kéziratban. Példaként említhetem, hogy mindkét szövegben a besenyő népnév a téves

⁹ Peter B. Golden: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 12 (2002–2003). 265–268. o.; Clemens P. Sidorko: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 52 (2004). 632–633. o.; Hermann Kandler: *DAVO Deutsche Arbeitsgemeinschaft Vorder Oriens*, 18 (2003). 105. o.; Meinolf Arens: *Ungarn-Jahrbuch*, 26 (2002/2003). 377–378. o.; Ulrich Rebstock: *ZDMG* 154 (2004). 526–528. o.

¹⁰ István Zimonyi: *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ğaihāni-Tradition.* (Aus dem Ungarischen von Tibor Schäfer.) Herne, 2006.

¹¹ Carl Brockelmann: *Geschichte der Arabischen Literatur. I–II.* Weimar, 1898–1902.; Supplement I–III. Leiden, 1937–1941. (suppl. 1006).

¹² Kračkovskij, Ignatyij Julianovics: *Arabskaja geografičeskaja literatura: Izbrannye sočinenija IV.* Moskva–Leningrad, (1957.) 159. o., 8. jegyzet.

¹³ Tadeusz Lewicki: *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. II/2.* Wrocław–Kraków, 1977. 17–18. o.

bakhanakijja formában szerepel *badzsanakijja* helyett. A két kézirat szó szerint egyezik, az egyetlen jelentős különbség abban van, hogy a londoniban egy kifejezést húztak át, míg a cambridge-i ben három ilyen áthúzott, téves hely van. Nyilvánvaló, hogy a cambridge-i kézirat a londoniról készült kései másolat. Ez pedig azt jelenti, hogy a cambridge-i kézirat vizsgálata egyáltalán nem módosította következtéseimet. Ormosnak fogalma sem volt a cambridge-i kézirat tartalmáról, amikor a cikket írta, és így kiáltott farkast. Felmerül a kérdés, miért sietett ennyire, mikor – mint kiderült – ő is megrendelte, de még akkor nem jutott hozzá a kézirathoz.¹⁴

„Az arab nyelv kelepcei”

Ormos Ibn Ruszta szláv fejezetében az adózás kapcsán azt állítja, hogy az egyik kifejezést azért hagytam el, mert nem értettem meg. Kmoskóval és Czeglédyvel egyetértve értelmeztem a mondatot: azaz a király évente beszed egy díszruhát vagy a lány, vagy a fiú, vagy a feleség, esetleg az ágyas után. Czeglédy ezt a részt így fordította: „A király évenként adót szed tőlük olyan módon, hogy mindenki, akinek egy leánya van, egy díszes leányruhát ad évenként; ha fia van, akkor egy fiú-díszruháját kell adnia; ha nincsenek gyermekei, akkor felesége vagy szolgálója díszes ruháiból ad egyet.”¹⁵

Egy másik értelmezés is lehetséges. Eszerint a király a lány után elvesz egy díszruhát, a fiú után egy másikat is, ha pedig se lány, se fiú, akkor a feleségtől vagy ágyastól veszi el a ruhát. Ezt tükrözi Zahoder munkája is, aki átveszi Chwolson (Hvol'son) fordítását: „Царь их объезжает их ежегодно. Если у кого из них есть дочь, обязан он давать (царю) по одному из платьев ее в год. Таким же образом обязан давать ему в год по одежде из платьев сына его, если есть сын. У кого нет ни сына, ни дочери, тот обязан давать по платью в год от жены или служанки.”¹⁶ Joseph Marquart német fordítása is hasonló: „Ihr König treibt jedes Jahr von ihnen Abgaben ein. Hat jemand unter ihnen eine Tochter, so nimmt (der König) von ihren Kleidern einmal im Jahre ein Staatskleid, und hat er einen Sohn, so nimmt er von dessen Kleidern ein anderes Mal im Jahre ein Staatskleid, und hat er aber weder Sohn noch Tochter, so nimmt (der König) von den Kleidern seiner Frau oder seiner Sklaven ein Staatskleid.”¹⁷ Wiet francia fordításában szintén ehhez az interpretációhoz csatlakozik: „Les impôts perçus annuellement par le souverain sont fixés comme suit: chaque homme doit fournir un robe de sa fille; en outre, s'il a un fils, il donne un vêtement de ce fils; s'il n'a pas d'enfants, il donne une robe de son épouse ou de sa concubine.”¹⁸ Martinez is ide sorolható: „Every year their king levies (a tax) upon them. If one of their men has a daughter, he takes a suit of clothing from her clothes at a (given) time in the year. If he has a son, he takes a suit of clothing from his clothes at another time in the year. If a man does not have either a son or daughter, he takes a suit of clothing from the clothes of his wife or concubine.”¹⁹ Végezetül egy polonista kolléga fordításában adom Lewicki lengyel fordítását, aki szerint a legvalószínűbb értelmezés az, hogy a lány és a fiú után is adózni kell: „Királyuk évente adót vet ki rájuk. Ha közülük valakinek leánya van, (a király) elveszi évente annak (a lánynak) egyik ruháját. Akinek fia van, másodjára attól is elveszi annak (a fiúnak) egyik ruháját. Ha valakinek nincs sem fia, sem leánya, (a király) egy-egy ruhát (vesz el) annak feleségétől, vagy szolgálójától (rabnőjétől).”²⁰

Minorsky a helyet úgy értelmezte, hogy a háztartás minden tagja után kap egy díszruhát a király.²¹ A fordításokban vannak egyéb eltérések is. Egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a leány mel-

¹⁴ Ormos 2009-ben publikált cikkében ezzel a kézirattal részletesen foglalkozik, azonban megjegyzései történetileg érdektelenek.

¹⁵ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk. Györffy György.) Budapest, 1986³. 94. o.

¹⁶ B. N. Zahoder: Kaspjiskij svod svedenij o vostočnoj Evrope. I–II. Moskva, 1962., 1967. II. 124. o.

¹⁷ Joseph Marquart: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Berlin, 1903. 469. o.

¹⁸ Ibn Rusteh: Les atours précieux. (Trad. G. Wiet.) Le Caire, 1955. 163. o.

¹⁹ A. P. Martinez: Gardizi's Two Chapters on the Turks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2 (1982). 166. o., 63. j.

²⁰ Tadeusz Lewicki: Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny. II/2. Wrocław–Kraków. 1977. 38., 39. o.

²¹ *Hudūd al-'Ālam: The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D.* (Translated and explained by V. Minorsky.) London, 1937. 428. o.

lett a fiú után is kell adózni, míg a mások úgy vélik, hogy a fiú után egy másik időpontban kell az év során leróni az adót.

Ormos egy harmadik értelmezést részesít előnybe: a fiú után két alkalommal kellett adózni, mert a fiú több hasznot hoz, mint egy lány, és így fordítja az adott mondatot „...ha pedig fia van, akkor annak ruháiból évente egy másik alkalommal [is] elvesz egy díszöltözetet”.²² Ormos fordításának helyessége a *marra uhra* ’még egyszer, újra, ismét’ kifejezésen áll vagy bukik. Ennek jelentése lehet kétszer, ha kellőképpen alá lehet támasztani azt a feltevést, hogy a fiú után kétszer annyi adót kell fizetni. Ezt a *marratain* ’kétszer’ szóval ki lehetett volna egyértelműen fejezni. A Koránban azonban csak az örökösödés kapcsán van szó arról, hogy a fiú kétszer annyit örököl, mint a leány: „A fiúgyermeket [az örökség elosztásakor] annyi illeti meg, mint amennyi két leánygyermek része.”²³ Az adózás vagy ajándékozás kapcsán ez az elv nem érvényesült. Ormos valamilyen bizonytalan előítéletből eredő saját ötlet alapján, miszerint a fiú értékesebb, mond véleményét. Amennyiben az iszlám örökösödésre hivatkozva vetné fel a kérdést, természetesen lehetne azon vitatkozni, hogy a muszlim szerző gondolhatott-e egy esetleges kétszeri adózásra a muszlim örökösödési jog kapcsán. Itt azonban ráadásul nem a muszlim világ egyik népéről, hanem a szlávokról van szó, akiknél nyilván nem a Korán volt az örökösödésnél a mérvadó. Ormos új értelmezése történetileg védhetetlen, így továbbra is az marad a nyitott kérdés, hogy a háztartás minden tagja után kellett-e ajándékot adni, illetve, ha mindegyik tag után fizettek, akkor két különböző időpontban kellett-e a leány és a fiú után ajándékruhát adni.

Más: Maszúdi munkájának a Pontusz és Meótisz kapcsolatára vonatkozó helyét Ormos a következőképpen fordítja „A Buntusz-tenger és a Májutisz-tenger szükségszerűen egy tengert kell, hogy alkosson, *jöllehet a szárazföld egy helyen szűkületet képez közöttük*, és ez rész olyan, mint egy csatorna”.²⁴ Az aláhúzott részt én így fordítottam: „jöllehet a tenger összeszűkül egy bizonyos helyen kettejük között”. Maszúdi egyiptomi kiadását használtam, amelyben: *in tadájaqa-l-bahr fi ba'di-l-maudi* ' *bajnahumá* olvasható²⁵ és a lábjegyzetben szerepel a Barbier de Meynard-féle szövegkiadás főszövegében szereplő mondat, amit Pellat is átvesz: *in dajakahumá al-barr bi-ba'di-l-maudi* '. Pellat a szövegkiadásban az 5. jegyzetben utal Abd Al-Hamid egyiptomi kiadására, és pontosan idézi annak szövegét.²⁶ Pellat francia fordításában ennek megfelelően a főszövegben ez áll: „quoique le continent les resserre en certains points”, ugyanakkor a 6. jegyzetben variánsként lefordítja az egyiptomi kiadás szövegét: „la mer se resserre”.²⁷ Ormos interpretációjában a Pellat-féle szövegkiadás főszövegét fordította, míg magam az egyiptomi kiadás variációját vettem alapul. Az értelmezés vonatkozásában a kettő között nincs különbség, ugyanis nyilvánvalóan a Kercsi szorosra utal a szöveg mindkét variánsa. Ugyanakkor Ormos fordítása értelemzavaró, mivel azt a képzetet keltheti, hogy a szárazföld elválasztja egymástól a két tengert. A Pellat-féle kiadás főszövegében szereplő rész helyes fordítása a következő: „*jöllehet a szárazföld egy helyen összeszűkíti a két (tengert)*” vagy „*jöllehet a szárazföld egy helyen szűk átjárót hoz létre közöttük*”.

Jákút földrajzi szótárában Turkesztán címszó alatt több hadísz is idéz.²⁸ Kmoskó a kéziratában Muawijjának tulajdonított mondást *lá tab'asú al-rábidajni*. így fordította: „ne küldd el a guggolók két fajtáját”. Ormos ezt a következőképpen értelmezte: „ne keltsd föl a két nyugalomban lévő (mert read támadnak, akárcsak az alvó oroszlan, akit föl zavartak).”²⁹ A *rábidán* szó a *rabada* ige

²² Ormos 2005. 748. o.

²³ Korán 4:11. In: Korán. (Ford. Simon Róbert.) Budapest, 1997. 57. 4. szúra: 11. vers; v. ö. Jany János: Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza. Budapest, 2006. 350., 357. o.

²⁴ Ormos 2005. 747. o.

²⁵ *Al-Maszúdi*: Murúdzs adz-dzaháb wa-maádin al-dzsawhar. (Ed. By Abd Al-Hamid.) Kairó, I. 125. o.

²⁶ *al-Mas'ūdī*: Murūj al-dhahab wa-ma'ādin al-jawhar. (Revised edition and translation by Pellat, C.) I–VII. Beirut, 1965–1979. II. 146. o.

²⁷ *Mas'ūdī*: Les Prairies d'or. (Traduction française de Barbier de Meynard et Pavet de Courteille revue et corrigée par Charles Pellat.) Tome I. Paris, 1962. 112. o.

²⁸ Jacut's Geographisches Wörterbuch aus den Handschriften zu Berlin. St. Petersburg–Paris. (Hrsg. von Wüstenfeld, F.) 1–6. Leipzig, 1866–1873. I. 838. o.; Kmoskó I/3. 28. o.

²⁹ Ormos 2005. 753. o.

aktív participiumának duális. Lane szótárában az ige alapjelentése: 'juh, kecske, négylábú állat hasra ereszkedik vagy hason fekszik; egy személy leül a térdére, a combjára és farára ereszkedik; mozdulatlan és egy helyben marad mint a hasán fekvő állat'.³⁰ Kmoskó fordítása nyilvánvalóan 'lelapul, lekuporodik' jelentésből indult ki, és fordítása nehezen védhető. Ugyanakkor a *Mudzsam lizán al-arab a lá tab'aszú-r-rábidajni* kifejezésre pedig a következő értelmezést adja: „egy helyben maradók, valahol ott maradók, akiket ne ingereljenek magatok ellen mindaddig, míg nem akarnak rátok rontani.” Az ige előfordul az oroszlán szóval együtt is 'az áldozatra ugrásra készen a földhöz lapul' jelentésben. Tehát Ormos alaposan félreértelmezte a kifejezést, nem nyugalmi állapotról és alvó oroszlánról van szó, hanem olyan fenevadról, amely pillanatnyilag hasán lapulva mozdulatlan helyzetben ugrásra készen várja áldozatát. A helyes fordítás: „*ne ingereld a két támadásra készen lapuló, mozdulatlan (oroszlánt).*”

Jákút fent idézett címszavában Abú Hurajranak tulajdonított másik hadisz is olvasható, amely a *lá takúmu-sz-szá'a hattá* kifejezést tartalmazza, amelyet Kmoskó így fordít: „Nem tart egy óráig sem (és egy széles arcú, kisszemű, lapos orrú nép fog jönni).” Ormos jogosan jegyzi meg, hogy a fordítás helytelen, és Lane szótárára hivatkozva a következő megoldást javasolja: „Nem hal még ki a jelen nemzedék sem ...”³¹. Az *óra* értelmezésére Ormos Lane szótárára hivatkozik, ahol az *asz-szá'a* 'az óra' kifejezésnél Lane több értelmezést ad: 1. feltámadás, azaz az utolsó óra; 2. egy nemzedék haláláig (tartó idő); 3. egy ember halála (emberöltő). Ormos a Lane szótárában található példamondatok alapján a nemzedéknyi idő értelmezést fogadta el. Az analógia *lam jamut hattá takúma-sz-szá'a* 'nem fog meghalni addig, míg nemzedéke ki nem hal', azaz nemzedékének utolsó tagja. Ormos nem indokolta semmivel, hogy miért ezt a megoldást választotta. A helyes értelmezéshez a kulcsot az Iszlám Enciklopédia adja meg. Az Óra kifejezés a Korán eszkatológia jellegzetessége, amely zsidó és keresztény előzményekre mehet vissza, és a feltámadás és az utolsó ítélet idejét jelöli. Az Óra eljövetele elkerülhetetlen és hirtelen következik be, közel van, ugyanakkor csak Allah tudja a pontos idejét. Az Óra eljövetelét katasztrófák jelzik előre. A hadiszokban az Óra eljövetelének előjeleit a próféta jelezte, ezzel bizonyította profetikus képességét. Mohamed apokaliptikus jóslatainak legjellegzetesebb típusa *lá takúmu-sz-szá'a hattá*, 'Az Óra nem jön el addig, amíg...'. A feltámadás óráját megelőző baljós előjelek, katasztrófák között nemcsak természeti jellegűek, hanem társadalmi jelenségek is lehetnek. Ez utóbbi közé tartozik, mikor a gonosz erők csatában csapnak össze a muszlimokkal. A kalifátus történeti ellenségei gyakran váltak egyenlővé a gonosz erőkkel, így a törökök és a bizánciak is.³² Ormos fordítása nyilvánvalóan téves, és világosan jelzi, hogy a hadisz irodalom kezelésében nincsen megfelelő gyakorlata. Ormos számon kéri rajtam, hogy minden egyes szó, kifejezés és mondat értelmezése elmélyült tanulmányozást igényel. Ugyanakkor a fent idézett esetek világosan bizonyítják, képtelen betartani a saját maga által felállított elvet, és gyakorta téved.

Történeti kérdések

Ormos a magyar népnévvel kapcsolatban kifogásolja, hogy Abulfida adatát nem vettem figyelembe, aki pontosan megadta a népnév olvasatát: *m.dzsg.r.*³³ De Goeje, mint leideni arabista nyilván tudott az ottani kézirat létezéséről, és ennek alapján rekonstruálta Ibn Ruszta kiadásában a magyar népnevet. Ormos megállapításának komoly nehézségei vannak. Abulfida XIV. század elején írta a művét, így a magyar honfoglalástól négy évszázad választotta el. Bármilyen kiváló elme volt is Abulfida, nem gondolhatjuk, hogyha az általa használt kéziratban lévő ismeretlen népnévben *g* olvasat található, az egyértelműen eldöntené hogyan olvasták a korábbi arab szerzők a magyar népnevet. Így például Jákút, a XIII. század elején írott földrajzi szótárában a többek között a magyarokra használt *básgird* terminus kapcsán kifejti, hogy annak olvasata *s* és *g*, de hozzáfűzi, hogy

³⁰ Lane, Edward William: Arabic English Lexikon. I–VIII. London, 1863–1893. I. 1011. o.

³¹ Ormos 2005. 752–753. o.

³² al-sā'a. In: Encyclopaedia of Islam. VIII. 636–637. o.

³³ Kmoskó I/3. 148. o.

van *básdzsird* alak dzsimmel és *básqird alak* qaffal is.³⁴ Jákút a rendelkezésre álló hagyományokból összeállított anyagában sokszor találkozott eltérő és bizonytalan olvasattal, és ő ezeket meghagyta, nem egységesítette. Abulfida alapján tehát csak annyi biztos, hogy létezett a magyar népnévnek egy XIV. századi *madzsgar* olvasata is. Ugyanakkor de Goeje Ibn Rusta kiadásánál világosan jelzi, hogy a kéziratban a magyar népnévben *g*-t kell olvasni ott, ahol a kéziratban *f* van. Azonban nem Abulfida szövegére hivatkozik, amikor a standard alaknak a *madzsgar* formát választja, hanem Bīborbanszületett Konstantin császár *meqer* adatára, amelyben a görög gamma tökéletesen megfelel az arab *g*ainnak.

A Dzsajhání-hagyomány névalakja a szakirodalomban *madzsgir* (Czeglédy s nyomában mások) vagy *madzsgar* formában (Barthold, Minorsky, Lewicki) terjedt el. A kéziratokban azonban *madzsfar*–*mahfar* alak vagy a bizonytalan olvasatú *madzsf/gar*–*mahf/gar* alak szerepel, ami felveti annak a kérdését, hogy a *g* olvasatot kell-e eredeti alaknak tekinteni. A kései kéziratoknál a szemünk előtt zajlik le a *m.hf.r* alak átalakulása, kontaminációval *m.hr.f* formává, majd a népetimológiai ráértés következtében *m.hr.q* alakká. A kérdés azért is indokolt, mert a *mahfar* alak összekapcsolható egy olyan népetimológiával, amelyet Dzsajhání bizonyíthatóan ismert. Ennek alapján feltételezhető, de természetesen nem bizonyítható, hogy az eredeti, de elveszett kéziratban már a téves *mahfar* alak szerepelt. A *-f*- pedig egy tudálekos betoldás. Ez a *magyar* népnév korabeli rekonstrukciója szempontjából döntő lehet, ugyanis, ha a pontozatlan *h* vagy a pontozott *dzsim* és a *ra* között eredetileg nem állt egy következő mássalhangzót jelölő betű (*g, f, q* stb.), akkor annak olvasata *madzsar*. Ez jó megközelítéssel tükrözné a magyar népnév korabeli kiejtését, és nem lenne szükség a *-g*- magyarázatára, amit többen, nem túl nagy sikerrel, már korábban megkíséreltek. A *m.dzs.r* alak egy arabításos volgái bulgár feliraton is megtalálható, olvasata *madzsar* (esetleg *medzser*) formában³⁵ és szerepel a mongol kori muszlim forrásokban is.³⁶

Más helyütt Ormos Ibn Ruszta Karh adatával kapcsolatban kifogásolja, hogy annak közszoói értelmezése nehezen igazolható. Mivel az Iszlám Enciklopédia szerint ez egy arámi jövevényszó az arabban, melynek jelentése 'város, megerősített város',³⁷ jogosan felvethető egy olyan értelmezés, hogy a magyarok egy bizánci városba mentek kereskedni. Ezen lehet még finomítani és azt feltételezni, hogy az információt jegyző muszlim kereskedő bagdadi lévén vagy Bagdadban gyakran megfordulva Bagdad piacához, azaz Karh-hoz hasonlította azt a kereskedővárost, ahová a magyarok is jártak. Ezek olyan ötletek, amelyek további adatok előkerüléséig feltevések, de amelyek a megoldás felé vezető további vitákra sarkallnak. Ráadásul finoman csúsztatva Ormos végig úgy fogalmaz, mintha itt egy általánosan használt arab közszo létezéséről írtam volna.³⁸

Ormos azt állítja, hogy Ibn Ruszta a következőket írja: „a kazárok a Don mentén fekvő Sarkel váránál körülsáncolták-körülárkolták magukat a magyaroktól és más népektől való védekezésül.”³⁹ Ormos itt már a szövegahamisítás legdurvább eszközeitől sem riad vissza, ugyanis Ibn Rusztánál nem szerepel „a Don mentén fekvő Sarkel vára”. Ezt Ormos önkényesen csempészte be a szövegbe. Mellesleg az ötlet, hogy ez a hely és Sarkel felépítése összekapcsolható, Marquarttól származott, amely aztán tudományos dogmává merevedett. Czeglédy Károly szerint ez a rész a Dzsajhání-hagyomány magyar adatainál mintegy ötven évvel korábbi eseményekre utal. Itt nem kevesebbről van szó, mint a magyarság IX. századi történetének kronológiai tartópilléréről, ugyanis Sarkel felépítését a bizánci források leírják. Ormos ezekről a kérdésekről még csak tudomást sem vesz, hanem hosszan értekezik arról, hogy a sáncolás és árkolás között milyen összefüggés lehet, ugyanis az arab *handaka* ige jelentése 'árkot ásni', de Ormos szerint, aki árkot ás, az sáncol is egyben. Meglepő módon a szakirodalomban a próféta életével kapcsolatos események között csak

³⁴ *Kmoskó* V/3. 17. o.

³⁵ *Róna-Tas András: A magyar népnév egy 1311-es volgái bulgár sírfeliraton: Magyar Nyelv*, 82 (1986). 78–81. o.

³⁶ *Ligeti Lajos: A magyar nép mongol kori nevei (magyar, baskir, király). Magyar Nyelv*, LX (1964). 390–393. o.

³⁷ Karh. In: *Encyclopaedia of Islam*. IV. 652. o.

³⁸ *Ormos* 2005. 761–763. o.

³⁹ *Ormos* 2005. 772. o.

Árok-csatáról van mindig szó és sosem Sánc-csatáról. Ez után Ormos hosszasan bizonygatja azt a közismert dolgot, hogy Sarkel körül árokrendszer és sáncok is voltak. Sajnálatos módon Ormos a fától nem látta az erdőt, ugyanis erről a helyről sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy egy más kéztől származó, a szöveg logikáját megtörő interpoláció. Az alapszöveghez képest a negyedik vagy ötödik kéz betoldása. Ezek után a Sarkelhez kötése nem egyértelmű, és erre nem lehet biztos alapként építeni a korai magyar történetet.

„Megjegyzések Ormos módszereiről”

Ormos módszerének egyik visszatérő eleme a fikció, ami nem a tudományos értelemben vett feltevést jelent, hanem inkább a különböző információkra épített szabad asszociációt. Ezek közé tartozik Artamanov és Czeglédy beszélgetésének felemlítése Sarkel kapcsán.⁴⁰ Artamanov és Czeglédy 1955-ös találkozásuknak és megbeszélésük tartalmának rekonstruálása és idevonása már-már az abszurditás határait súrolja.⁴¹ Hosszasan értekezik arról is Ormos, hogy Kmoskó nem magyar, hanem szlovák anyanyelvű volt.⁴² Erre ugyan semmi bizonyítéka nincs, valószínűbbnek tarthatjuk, hogy kétnyelvű volt. De hogy ennek mi köze tudományos munkásságához, nem egészen világos. Ugyanígy Ormos többször hallotta, hogy Róna-Tas András a Kmoskó-hagyatékot rendszeresen használta a 70-es években. Erről, kérdésemre, Róna-Tas András kijelentette, hogy alaptalan, hiszen nem juthatott hozzá.⁴³ A magyar népnév kapcsán Ormos de Goeje-ről állította, hogy biztosan használta Abulfida leideni kéziratát,⁴⁴ ugyanakkor a lábjegyzetbe mégsem ez a hivatkozás alapja. Ormos a mikrofilológia és a fikció útvesztőiben időnként eltéved.

Ormos mindig nagy tisztelettel nyilatkozik mesteréről Czeglédy Károlyról, ami igen dicséretes dolog. Czeglédy Károly ténylegesen sokat tett a korai magyar történelem muszlim forrásainak feldolgozása területén. Maszúdi egyik magyarokra vonatkozó részének értelmezésénél Ormos jogosan jegyezte meg, hogy az adott kifejezés kétszeres fordítása helyett a többszörös, sokszoros a helyes. A lábjegyzetben megjegyzi, hogy ezt a hibát még Czeglédy is elkövette.⁴⁵ Ibn Ruszta egyik passzusánál a *raisz* főnök fordítás kapcsán Ormos a szó mai jelentésárnyalata miatt ró meg. A törzsfőnök szó jelentése nyilván nem a konyhafőnök körébe vonható, mindenesetre a lábjegyzetben megjegyzi, hogy Czeglédynél is így szerepel.⁴⁶ A szláv díszruha kapcsán magam szintén Czeglédy fordításával értettem egyet, ennek ellenére alapos kritikában részesültem, ráadásul Ormos védhetetlen értelmezéssel állt elő. Ugyanígy cambridge-i kézirat kapcsán nem került elő Czeglédy Károly neve, pedig ő is tudhatott ennek a kéziratnak a létezéséről. Értem, hogy Ormos védi saját mesterét, de a kettős mérce alkalmazása nem megengedhető: a mester esetén bocsánatos dolgok nálam a dilettantizmus biztos ismérvei. Megjegyzem, Czeglédy tudományos munkásságának megítélése nem azon múlik, hogy tévedhetetlen volt-e.

Ormos szerint Artamanov térképét emeltem át a könyvembe, elmulasztva a rá való hivatkozást.⁴⁷ Bizonyára elkerülte Ormos figyelmét, hogy a könyvem 145. oldalán hivatkozom a térképre, tehát nem áll, hogy Artamanov térképét eltulajdonítottam volna.

⁴⁰ Ormos 2005. 774. o.

⁴¹ Ormos 2005. 772–774. o.

⁴² Ormos 2005. 764. o.

⁴³ Róna-Tas András: Észrevételek Ormos István A magyar őstörténet arab forrásainak újabb irodalma című íráshoz. *Hadtörténelmi Közlemények*, 119 (2006). 120. o.

⁴⁴ Ormos 2005. 744. o.

⁴⁵ Ormos 2005. 752. o., 90. jz.

⁴⁶ Ormos 2005. 765. o., 169. jz.

⁴⁷ Ormos 2005. 763. o.

Összegzés

Ormos kritikái nem mennek túl egy korrektor, szakmai lektor szintjén, a kötetben szereplő hibák, átírási és fordítási problémák összegyűjtése hasznos is lehet egy további átdolgozott kiadás számára. Ugyanakkor, mint láttuk, számos esetben Ormos javításai elfogadhatatlanok, illetve tévesek. A munkám új eredményeit érintő történeti értelmezéseiről nincs mondanivalóm, hiszen azok rendre szakszerűtlenek, néhány esetben tudatos csúsztatással megtámogatva. A munkám lényegét érintő történeti kérdésekig nem is jut el, ugyanakkor a szöveg rekonstrukciójának helyességéről el lehetne várni a filológus Ormostól, hogy állást foglaljon, de arról sincs mondanivalója.